

DICTIONARIUM VALACHICO-LATINUM.
PRIMUL DICȚIONAR AL LIMBII ROMÂNE,
DOCUMENT DE INESTIMABILĂ
VALOARE ISTORICO-FILOLOGICĂ*

IONEL APOSTOLATU

Parte a unui proiect al Academiei Române de editare a monumentelor scrisului vechi românesc¹, dar, în același timp, rod al unei munci acoperind aproape două decenii, volumul *Anonymus Caransebesiensis*² reprezintă „un dar istoriei limbii românești” pe care reputatul academician, profesor și cercetător Gheorghe Chivu îl face, la aproape un secol și jumătate de la descoperirea manuscrisului acestui dicționar, prin îngrijirea primei sale ediții științifice moderne, realizate pe principii critice solide.

Gândit spre a fi accesibil tuturor celor interesați de istoria limbii române, de evoluția scrisului nostru literar, în general, și de istoria lexicografiei românești, în special, ediția conține, pe lângă textul dicționarului propriu-zis, un erudit studiu filologic și lingvistic, o notă asupra ediției, precum și, în partea finală, note, un indice de cuvinte, forme, locuțiuni și sintagme, un glosar de termeni și o reproducere facsimilată a manuscrisului original.

Din cuprinsul studiului filologic reținem, pe lângă descrierea detaliată a manuscrisului, un scurt istoric al opiniilor despre *Dictionarium valachico-latinum*,

* Note și comentarii pe marginea ediției *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008, 392 p.

¹ Amintim, în acest sens, publicarea, în 2001, sub patronajul aceleiași instituții și în îngrijirea aceluiași editor, a volumului *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*.

² Acest nume a fost impus de Gr. Crețu, în studiul care însoțește ediția din 1898 a dicționarului (*Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscriptul din Biblioteca Universității din Pesta*, în „Tinerimea română”, 1, 1898, p. 320–380), după ce, anterior, descoperitorul manuscrisului, B.P. Hasdeu, l-a numit *Anonymus Lugoshiensis*. De-a lungul timpului, *Dictionarium valachico-latinum* a mai fost numit și *Anonymus Banatensis* (denumirea îi aparține lui L. Tamás).

însoțite de o analiză exhaustivă și argumentată a problemelor privind datarea, localizarea, paternitatea și modelul lexiconului – probleme care au marcat lunga istorie a editării acestuia și asupra cărora s-au aplecat, în timp, numeroși cercetători, începând cu B.P. Hasdeu, descoperitorul manuscrisului, și continuând cu Gr. Crețu, N. Drăganu, Alexandru Horvath, Francisc Király și, desigur, cu autorul ediției de față.

Dând dovadă de o deosebită probitate științifică și bazându-se exclusiv pe datele furnizate de cercetarea filologică, Gh. Chivu pune sub semnul întrebării rezultatele unor investigații mai vechi sau mai noi, care, având în vedere aproape întotdeauna argumente de ordin extralingvistic, au susținut că dicționarul ar fi fost întocmit de Mihail Halici-fiul (N. Drăganu) sau de Mihail Halici-tatăl (Alexandru Horvath, Francisc Király), speculându-se prea mult o informație găsită în registrul bibliotecii familiei Halici, în care Halici-fiul pomenește despre un „vocabularium paterna manu scriptum” (informație ce devine, pentru Francisc Király, chiar criteriu de datare, ceea ce ar crea un cerc vicios: încercarea de a susține paternitatea mss prin datarea lui și invers!). Afirmând că „singurele elemente utile pentru datarea dicționarului pot fi obținute doar prin analiza hârtiei pe care este scris acesta” (p. 16), Gh. Chivu compară filigranele *Anonimului* cu cele existente pe hârtia altor documente ale epocii și constată că acestea se regăsesc întocmai pe un document din 1650 (din Arhivele Academiei Iugoslave). Acest fapt duce la concluzia că scrierea celui mai vechi dicționar cu bază limba română se plasează cu certitudine la mijlocul secolului al XVII-lea, între 1640 și 1660 (potrivit sistemului de calcul acceptat în filigranologie). La această constatare obiectivă – ce rezolvă definitiv problema datării manuscrisului – se adaugă existența în text a unui număr foarte mare de împrumuturi lexicale din maghiară și sârbă, ca și evidențierea notării unor fonetisme, forme și termeni specifici în epocă, ce reprezintă tot atâtea argumente solide pentru localizarea textului în aria sud-vestică a țării.

Cât privește paternitatea dicționarului, profesorul bucureștean arată că, până la descoperirea a noi dovezi care să permită o confruntare a scrisului din textul dicționarului cu cel dintr-un alt text cu paternitate sigură, din care să rezulte identitatea primului, „cel mai vechi dicționar român-latin cunoscut rămâne [...] *Anonymus Caransebesiensis*, autorul său, fără legătură cu familia Halici, ilustrând în mod exemplar mișcarea culturală bănățeană, alături de alți învățați, traducători, prelucrători sau simpli copişti, care au utilizat, în secolul al XVII-lea, scrisul cu litere latine în manieră ortografică maghiară” (p. 29).

Referitor la modelul care a stat la baza elaborării dicționarului, Gh. Chivu afirmă că forma unor cuvinte-titlu, ca și modalitatea de înregistrare a acestora, la care se adaugă anumite particularități ortografice, dovedesc, cu siguranță, că „*Dictionarium valachico-latinum* a avut [...] ca model un lexicon unguuresc, autorul anonim selectând intrările pe care le-a considerat a fi adecvate culturii noastre,

plasând [...] formele latinești pe locul secund și înlocuind glosa maghiară cu echivalentul sau echivalentele existente în limba română” (p. 31), fără a fi exclusă consultarea, de către autor sau adnotatori, a unor texte românești (inclusiv lexicoane) ce proveneau din alte zone culturale, unele probabil chiar în grafie chirilică.

În încercarea de a stabili mai exact care dintre lexicoanele ce au circulat mai mult în rândul intelectualilor bănățeni și transilvăneni la mijlocul secolului al XVII-lea a putut constitui modelul primului dicționar românesc original, Gh. Chivu ajunge la concluzia că, prin anumite particularități de redactare, ca și prin unele elemente de conținut (cum ar fi, de pildă, prezența în dicționar a numeroși termeni denumind soiuri de fructe și pomi fructiferi), *Anonymus Caransebesiensis* se apropie foarte mult de opera lui Albert Senczi Molnár, *Lexicon latino-graeco-hungaricum*, care a cunoscut mai multe ediții în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Este remarcabil astfel că, într-o epocă în care redacțiile românești erau dominate de modele slavone, intelectualul bănățean anonim a preferat să apeleze la un model latin, *Dictionarium valachico-latinum* fiind, din acest punct de vedere, prima scriere lexicografică românească la elaborarea căreia s-a utilizat un asemenea model.

Valoarea dicționarului pentru istoria scrisului vechi românesc rezidă, în primul rând, în faptul că *Dictionarium valachico-latinum* reprezintă prima scriere lexicografică de mare întindere (cuprinde 5325 de cuvinte-titlu) cu bază limba română și glosare în limba latină: *ață – filum; bătrân – senex; cină – caena; copil – puer* etc. În al doilea rând, dicționarul are o valoare deosebită pentru o serie de domenii din lingvistica românească, cum ar fi istoria limbii române literare, dialectologie, lexicografie, lexicologie etc. Astfel, trebuie remarcat, în primul rând, corpusul extrem de bogat de cuvinte arhaice sau de uz regional (majoritatea provenind din maghiară sau sârbă, iar unele având încă etimologie necunoscută), care permit schițarea unei imagini cvasiexhaustive a lexicului folosit în Banat în secolul al XVII-lea: *aldui, astruca, bășău, biceu, cebălu, celșag, clisă, cucurudz, fuștaș, hinteu, măros, motcă, motroc, olos, piparcă, pogace, potoc, săbău, socaci, straiță, șarg, șomâc, tolcer, tormac, țeclă, țipou, urici, verdaică, vig, zăbet, zăuita, zomonită* etc. (cf. *Glosarul* de la sfârșitul ediției). Totodată, prin chiar faptul că este „primul dicționar al limbii române”, *Anonymus* constituie o importantă sursă de prime atestări ale unor cuvinte cuprinse în DLR și, mai mult, o serie de lexeme nici nu apar consemnate în dicționarele istorice ale limbii române (ex.: *crâmpicea* „soi de grâu”, *hronț* „os moale”, *lingui* „a se linguși”, *schilitură* „gătire, dichisire”, *simpur* „pucioasă”, *socaș* „obicei”, *verdaică* „ciocănitoare”, *veșt* „încercat, cu experiență”, *zogonitor* „izgonitor” etc.).

Nu în ultimul rând, prin conținutul său, dicționarul oferă informații interesante referitoare la diverse aspecte ale culturii materiale și spirituale ale epocii. Surprinde, de pildă, prezența în dicționar a unui număr mare de nume de plante și pomi

fructiferi, ce alcătuiesc bogate serii de termeni, cum ar fi cei care desemnează soiurile de mere, de pere sau de cireșe cunoscute în epocă în zona Caransebeșului. De pildă, pentru măr sunt înșirate nu mai puțin de 17 soiuri: măr *bunăbrut*, ~ *coadeș*, ~ *cucurbetariț*, ~ *câniesc*, ~ *de Svânt Pietru*, ~ *dulce*, ~ *flocos*, ~ *gușat*, ~ *iernatec*, ~ *mușcătariț*, ~ *nevestesc*, ~ *oardzăn*, ~ *pestriț*, ~ *rutilat*, ~ *sălcin*, ~ *văratec*, ~ *vărgat*. De menționat faptul că mulți dintre acești termeni au rămas negloșați, autorul anonim negăsind întotdeauna un echivalent potrivit în limba latină.

Dicționarul consemnează, de asemenea, numeroase toponime, în special nume de localități din zona Banatului³, la care se adaugă câteva din Transilvania⁴, Țara Românească⁵ și Moldova⁶, precum și numele unor țări și orașe din Europa și din Asia („Țara Bulgărească. Bulgaria”, „Grecească Țară. Græcia”, „Nemțească Țară. Germania”, „Țara Arăpească. Arabia”; „Cracău. Cracovia”, „Moscul. Moscovia”, „Țărigrad. Constantinopolis” etc.) și, în plus, numele locuitorilor țărilor respective („bulgăr. Bulgarus”, „frânc. Francus. Gallus”, „grec. Græcus”, „neamț. Germanus”, „spanior. Hispanus” etc.). Toate acestea permit „desenarea” coordonatelor etno-geografice ale orizontului mental al Anonimului din Caransebeș și, în general, al românilor din secolul al XVII-lea.

Foarte bun cunoscător al problemelor limbii române literare, profesorul Gh. Chivu oferă, în studiul lingvistic ce urmează analizei filologice a manuscrisului, o consistentă descriere a principalelor particularități de ordin grafic, fonetic, morfologic și lexical pe care le prezintă textul dicționarului.

Astfel, în privința grafiei manuscrisului, reținem, pe de o parte, faptul că *Dictionarium valachico-latinum* se înscrie în seria textelor transilvănene și bănățean-

³ Toponimia zonei Banatului, bine reprezentată în *Dicționar*, a furnizat, așa cum am precizat la început, un criteriu în stabilirea originii Anonimului. Astfel, din această arie geografică, autorul reține următoarele nume topice: „Criciova. Nomen pagi”, „Logoș. Lagassium oppidum Hung<aria> Inferi<oris>”, „Maciovă. Pagus in districtu Sebesiesi”, „Marga. Pagus in fine Portæ ferreæ”, „Marmure. Porta ferrea. Angustiæ Transylvaniae ex parte Hungariæ inferioris”, „Strem. Sirmium. Platea Caranseb<esiense> nomen”, „Teiuș. Tilietum. Promontorium Caransebesiense”, „Timișoară. Themisvarium. Themisiopolis”, „Tincova”, „Zăguzen”, „Zorlinț”, la care se adaugă hidronimul „Timiș. Themisus fl<umen>” și determinativul regional derivat din acesta, „timișean. Themisiensis”.

⁴ E vorba de partea occidentală a Transilvaniei propriu-zise, respectiv aceea mai apropiată de Banat: „Bălgradul Ardealului. Alba Julia”, „Deva. Arx in Transylvania”, „Hațeg. Districtus sub Comitatu Hunyad<iensi>”, „Coloșvar. Claudiopolis” (de remarcat forma ungurească sub care e notat Clujul; cf. magh. *Kolozsvár*), „Sibini. Cibinium”, „Strei. Fluvius Haczagiensis”. Lista e completată de numele provinciei „Ardeal. Transilvania”, urmat de derivatul „ardelean. Transilvanus”. Interesant este însă, dacă putem spune așa, că Anonimului nu-i sunt „cunoscute” Brașovul sau Făgărașul.

⁵ Din Țara Românească, Anonimul indică trei localități, toate de o însemnătate istorică: „Argiș. Oppidum in Valachia Transalpina”, „București. Oppidum Valachiae Transal<pinæ>”, „Craiova. Oppidum Transalpinæ”. Inventarul este completat cu hidronimul *Olt* și infranimul *oltean*.

⁶ Singurul oraș din Moldova pe care Anonimul îl menționează în *Dictionarium* este „Suceava. Oppidum Moldaviae”. În schimb, este consemnat numele provinciei „Moldova. Moldavia”, însoțit de două derivate: „moldovean. Moldavus” și „moldovenesc. Moldavicus”.

hunedorene în care au fost aplicate (începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea) normele ortografice maghiare, iar, pe de altă parte, observația că există în manuscris numeroase oscilații și alternanțe în utilizarea unor litere simple sau a unor grupuri de litere. Subordonată normelor scrisului maghiar, grafia textului pune, totodată, în evidență strădania intelectualului bănățean de a găsi soluții de adaptare a grafiei latine maghiarizate la necesitățile limbii române, acesta „inventând” uneori grafeme care să redea sunetele specifice limbii noastre. Pe de altă parte, excelent cunoscător al limbii latine, autorul lexiconului utilizează frecvent grafii de tip etimologizant, dovedind prin aceasta cunoașterea legăturii existente între unele cuvinte românești și echivalentele lor latinești: *afflu*, *suffer*, *suppun*.

Pentru rezolvarea numeroaselor probleme legate de stabilirea valorii fonetice a grafemelor utilizate, autorul prezentei ediții a pus în corelație normele existente la mijlocul secolului al XVII-lea, în scrisul maghiar și în cel latinesc, cu fenomenele fonetice ce caracterizau, în aceeași epocă, varianta bănățean-hunedoreană a românei literare, căreia îi aparține limba manuscrisului anonim. În plus, în cazul unor cuvinte aflate la prima (sau chiar la unica) atestare în lexicon, s-au luat în considerație și rostirile specifice graiului vorbit în zona Caransebeșului, inclusiv raportarea la fonetismul presupusului etimon.

Alcătuit în jurul anului 1650 în zona Caransebeșului, manuscrisul primului dicționar al limbii române a permis, încă de la descoperirea sa, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, identificarea a numeroase și evidente particularități fonetice și morfologice specifice în epocă variantei literare în uz în zona Banat–Hunedoara. Dacă la aceste particularități adăugăm și numărul mare al cuvintelor cu circulație regională, înțelegem de ce B.P. Hasdeu a susținut, într-un studiu din 1891, că limba dicționarului reflectă o „scrupuloasă conservare a unui dialect bănățean aproape necunoscut” până atunci. Cu toate acestea, așa cum remarcă profesorul Gh. Chivu, caracteristicile fonetico-morfologice ale cuvintelor înregistrate în *Dictionarium valachico-latinum* relevă, mai degrabă, faptul că, în textul manuscrisului, fenomenele de tip arhaic se întâlnesc cu numeroase inovații locale, iar faptele literare coexistă cu foarte multe trăsături ale limbii vorbite.

Din studiul lingvistic, atent întocmit, pe niveluri de limbă, de profesorul Chivu, reținem, pentru a contura un tablou sumar al particularităților fonetice și morfologice care definesc textul Anonimului, următoarele fenomene:

– conservarea unor fonetisme etimologice, în cuvinte ca: *păhar*, *fămeie*, *păreche*, *năsip*, *rădic*, *lăcuiesc*, *năroi*, *văpseală*; *detor*, *detorie*, *detornic*, *dereg*, *deregător*, *deres*, *precep*; *sidalmă*, *siduiesc*, *siduitor*, *sirac*, *sirăcesc*, *sirăcie*, *sirmă*; *întratul*, *întru*, *îmblare*, *îmblu*; *giolgi*; *uspăt*, *usteneală*, *preut*, *preuteasă* etc.;

– consonantizarea semivocalei [y], trăsătură a graiurilor din Banat – Hunedoara: *dzivă*, *nov*, *ovedz* (vb.), *pivă*;

– reducerea diftongului [ɛa], aflat în poziție moale, la [e], respectiv trecerea diftongului [ja] la [je]: *avere, bere, meserere, ședere; fierelor, năroiește, trebuiește* (cf. alternanța dintre *piepten* s.n. și *piaptăn* vb.); diftongul [ɛa] final accentuat este notat frecvent prin litera *e* (care, în zona Banat – Hunedoara, ar putea nota atât un [ɛ], cât și un [ɛa]): *bucățe, cărtice, gre, măse, re, viore*; conservarea diftongului [ɔa], în *doauă, ploauă, noauăle, roauă*;

– absența palatalizării bilabialelor [p], [b] și [m]; tendința de evitare a palatalizării duce la apariția unor forme precum *perire, perit, pică* „chică”; fricativele labiodentale [f], [v] rămân de regulă intacte când urmează o vocală palatală: *fiară, ficior, fie, fier; viață, vierme, vițel, viu*; apar notate însă și forme precum *moilă, oloiină* sau *hirbinteală*, care atestă trecerea lui [v] la [i] și a lui [f] la [h] în zona Caransebeșului;

– prezența unui [e] în forme precum: *beu, beutor, beatură, beșic, beșicat, beșinos*;

– grafiile *tj* (*ty*) și *nj* (*ny*) indică palatalizarea dentalelor [t] și [n]: *indeletie, povestie, scutiec; giuniel, lenios, mâniec, revenială*;

– conservarea africatelor arhaice [ğ] (*giori, gios, îngiur, giur; giupân, giupâneasă*) și [d] (*budză, doispredzece, dzic, huhuredz, alăturedz, albinedz, alinedz, amânedz, încăldzesc, urdzică*), aceasta din urmă alternând în puține situații cu [z], chiar și atunci însă varianta recomandată fiind cea cu [d]: „*zac* vide *dzac*”, „*zeamă* vide *dzamă*”, „*zară* vide *dzară*”;

– conservarea fonetismului [ń], specific în epocă zonei Banat – Hunedoara, atât în cuvinte moștenite din latină: *banie, cuni, fănină, vinie*, precum și în împrumuturi: *canie, copanie, tiganie* etc.; acest fonetism apare și în numeroase derivate cu sufix augmentativ sau motional: *aconi, băloni, brosoni, buboni, buduroni, ceponi, cioroni*;

– velara [k] este transformată în palatală, fenomen specific și astăzi graiurilor bănățene: *chimeșă, chitenel, schipit*;

– utilizarea lui [ș] etimologic, în forme precum *deșchid, deșchidzătoare, deșchidzătură*;

– păstrarea lui [h] etimologic în unele împrumuturi slave: *prah, vătah, vihore* (dar *poftă, poftesc, vârș*, ce atestă trecerea lui [h] la [f]); fonetism conservator prezintă și alte cuvinte de origine slavă: *gânscă, vânsală, svadă, svat, svânt, trezvescu-mă, trezvie* etc.

– păstrarea unor grupuri consonantice ([cl'], [ps]) în cuvinte moștenite din latină: *cleie, cleiță, frapsine*;

– unele substantive masculine își păstrează forma etimologică: *cârnaț, copaci, melci, vrabeș*; altele însă apar înregistrate cu o formă de singular refăcută analogic: *mărăcin, păpuc, plosc, călăuz; abure, frapsine, graure, gruiie, mascure, săidace, zglăvoace, bace; călt, pripaș, crăstăvete*;

– dintre substantivele feminine, își păstrează forma originală *arame*, *grindine*, *lature*, *lindine*, *nor*, *sor*; în schimb, forma *mânu* este înlocuită cu *mână*; substantivul *dzi* apare notat și cu forma analogică *dzivă*;

– anumite sintagme relevă perpetuarea formelor terminate în *-iei* la genitivul articulat al femininelor: *iarba mâției*; alte contexte însă dovedesc utilizarea genitivului analitic, cu prepoziția *de*: *dăătura de har*, *rugător de Dumnedzeu*;

– toponimele feminine sunt înregistrate uneori cu formă nearticulată: *Bocoșniță*, *Maciovă*, *Marmure*, *Timișoară* (cf. însă *Craiova*, *Suceava*, *Tincova*);

– articolul posesiv este variabil ca formant al numeralelor ordinale (*a cincea*, *al cincile*), însă invariabil ca formant al pronumelui posesiv (*a ta*, *a tău*);

– comparativul adjectivelor se formează cu *mai*, iar superlativul cu *prea* (*preacurat*, *-ă*, *preacuvios*);

– apare înregistrată forma etimologică de dativ *șie* a pronumelui reflexiv;

– demonstrativele apar notate cu formele *(a)cel(a)*, *(a)cea(a)*, *acesta*, *(a)ceasta*, la care se adaugă, ca intrări separate, formele regionale *hăl*, *hăla*;

– inventarul pronumelor nehotărâte este foarte bogat, cuprinzând, pe lângă formele curente în limba veche (*cineș*, *nescari*, *nișchit*, *nișchițel*), o serie de alte forme specifice graiurilor bănățene (*voarecare*, *voarece*, *voarecine*, *acarcine*); alături de formele adjectivale *vrūn*, *vro*, este consemnată și forma analogică de feminin *vrea*;

– numeralul ordinal apare doar în forma fără *-a* deictic: *al doile*, *al treile*, *al șasele*;

– se remarcă oscilația între conjugările I și a IV-a (specifică și astăzi subdialectului bănățean); sunt încadrate la conjugarea I: *aburedz*, *aiiedz*, *sănătoședzu-mă*, *trufăședzu-mă*, *viedz*, iar la conjugarea a IV-a: *băiesc*, *crestesc*, *creștinescu-mă*, *înfrumusețesc*, *înșelesc*, *temeiesc*, *scrivescu-mă*;

– la indicativul prezent, formele fără sufix alternează frecvent cu cele care au în structură sufixele *-edz* sau *-esc*: *amurt*, *ațip*, *feric*, *înfier*, *lumin*, *slobod*, *turb*, *vom*; *apropiedz*, *cruțesc*, *gâlgâiesc*, *sfârâiesc*, *turburedz*, *vârăsc*; uneori, alternanța poate fi constatată în flexiunea aceluiași cuvânt: *împut* și *împuțesc*, *îngrașu-mă* și *îngrăședzu-mă*, *prând* și *prândzesc*, *scurt* și *scurtedz*, *toapsec* și *topsechedz*, *ur* și *uredz*;

– verbele cu radicalul terminat în dentală prezintă forme deiotacizate, specifice în epocă zonei Banat – Hunedoara: *aud*, *cred*, *închid*, *prind*, *rod*, *văd*, *pot*, *tremet*, *pun*, *răpun*, *spun*, *șin*, *vin*, *răsar*, *sar*; uneori, sunt notate, ca variante, și forme iotacizate, acestea fiind totuși puține la număr: *credz*, *poci*, *sughit*, *țiv*;

– sunt consemnate numeroase forme de conjugarea I cu *ă* analogic: *dezbrăc*, *îmbrăc*, *încăp*, *îngrășu-mă*, *răbd*, *scăp*, *sălt*, *săp*;

– este înregistrată forma-titlu *săm* „sunt”, specifică graiurilor sud-vestice (un împrumut morfologic din limba sârbă);

– apar numeroase forme adverbiale mai puțin sau chiar deloc prezente în alte texte din epocă: *acar* „măcar”, *astară* „deseară”, *călărește* „călare”, *dai* (*daite*,

daitile) „cel puțin, măcar”, *hici* „deloc, niciun pic”, *iarășite* „iarăși”, *macarunde* „oriunde”, *scopos* „în mod demn”, *tiri* „cum... așa și”, *voare* „oare”; câteva adverbe sunt create după model maghiar, cu sufixul *-ul*, fiind consemnate, de altfel, exclusiv în texte bănățene: *ararul* „rar”, *adesul* „adesea”, *amănuntul* „în mod amănunțit”, *lupiul* „lupește, ca lupii”;

– prepozițiile *cătră*, *pre*, *pren*, *prentu*, *preste*, *supt* au forme curente în textele vechi;

– dintre conjuncțiile subordonatoare, *să* are și sensul etimologic „dacă”, *căce* „pentru că” și *cu cât* „deoarece, de vreme ce” introduc subordonate cauzale, iar *macar* și *voare* au valoare concesivă;

– sunt înregistrate numeroase interjecții, unele cvasigenerale în epocă (*ian*, *ni*, *aferim*), altele selectate din graiurile locale (*ai*, *abo*, *ao*, *aos* „hei”, *ălio*, *ha*, *haida*, *hăș*, *ho*, *hop*, *iai* „vai”, *na*, *nosa* „hai”, *o*, *oa*, *oh*, *oi*, *târt*).

În ceea ce privește structura vocabularului, *Dictionarium valachico-latinum* relevă o mare bogăție terminologică, fiind, atât sub aspect cantitativ (prin cele 5326 de intrări), cât și calitativ, „cel mai cuprinzător dintre manuscrisele și tipăriturile alcătuite în primul veac al scrisului în limba română” (p. 58), chiar în condițiile în care lucrarea nu a fost definitivată.

Din punct de vedere etimologic, se remarcă, în primul rând, termenii moșteniți din latină, în cadrul cărora un segment deosebit de important pentru studiul istoriei limbii române îl ocupă acei termeni dispăruți ulterior din limbă sau păstrați până astăzi doar regional: *ai*, *anțerț*, *arm*, *bețiț*, *bucin*, *bucina*, *călari*, *cățușă* „pisică”, *curechi*, *custa*, *fămeie* „familie”, *ferica*, *fugaci*, *fur*, *fuște*, *împuta*, *încinde*, *mascure*, *nămai*, *număra* „a citi”, *timoare*, *toapsec* etc. (explicați de autorul ediției, alături de alți termeni învechiți sau regionali împrumutați, în *Glosarul de sfârșitul volumului*). Lista regionalismelor este completată cu numeroase împrumuturi din maghiară (*adău*, *aftom*, *aică*, *alcor*, *aniș*, *băsău*, *bătăr*, *bică*, *biceu*, *biriș*, *boaghe*, *celui*, *cemăr*, *ciont*, *cocie*, *cociș*, *font*, *găraș*, *hinteu*, *ișpan*, *lăcșag* etc.) și sârbă (*babiță*, *băburi*, *cărabă*, *cârlă*, *ceaucă*, *chilav*, *clet*, *cobăț*, *cocot*, *coțcă*, *craină*, *dică*, *faidă* etc.), specifice limbii vorbite sau scrise în zona Banatului. Influența săsească, mai puțin reprezentată, este ilustrată prin termeni ca *buglă*, *ciorogar*, *fliscă*, *hep*, *loding* „cartușieră”, *măieran*, *șlog*, *șură*, *targă*, *trinci*, *țagră*, *zământ*, în vreme ce din limba turcă sunt înregistrate cuvinte precum *aftom*, *chisim*, *corbaci*, *iuzbaș*, *levant*, *testemeu*, *zăbet*. Deși puține, nu lipsesc nici împrumuturile din latină și greacă (unele intrate pe filieră maghiară, după cum o arată forma), semnificative pentru stadiul de evoluție atins de limba română literară la mijlocul secolului al XVII-lea: *artic*, *lăternă*, *mil* „milă, măsură pentru distanță”, *mirac*, *mod*, *probă*, *stemă*, *sumă*, *tămbar*, *tipar*, *țitor* „tutore”, *violă* „viorea”, *bărbir*, *cordovan*, *coștei*, *mișă*, *oșcoală*, *piaț*, *poștă*, *probăului*, *procator*, *teșement*.

Sub aspectul variabilității diastratice, sunt de remarcat, pe de o parte, o serie de cuvinte și forme cu utilizare familiar-argotică (*bloj* „sperietoare”, *căcăcea*, *cenușotcă* „persoană leneșă și murdară”, *ciocotniță* „om flecar”, *flecărău*, *foflei* „care nu stă pe locul lui, lipsit de valoare, pierde-vară”, *hoisă* „lungan, prăjină /de om/”, *lifuri* „a lingări”, *papă* „mâncare”, *pișotcă* „persoană care urinează des în pat”, *porcie* „mojicie”, *răsipilă* „om risipitor”, *rumega* „a medita, a socoti”, *zăvri* „a vorbi mult și fără rost”), iar, pe de altă parte, prezența unui bogat inventar de termeni etnobotanici, denumiri de plante (*cinci-degete*, *gălbenioară*, *iarbă creață*, *iarba spurcilor*, *laptele cânielui*, *limba bouului*, *mădzăriică*, *mătrăgună*, *ochiul bouului*, *puț-căcaț*, *rapiță*, *sâmtdziene*, *spândz*, *șofrănică*, *știr*, *viorea*, *volbură* etc.), de cereale și legume (*bob*, *cucurudz*, *fasol*, *grâu*, *mei*, *ovăz*, *spânachi*, *țeclă albă*, ~ *roșie*, *veardză* „legume” etc.), de fructe și pomi fructiferi (multe dintre ele reprezentând varietăți sau soiuri: *poară cănească*, ~ *coadeșă*, ~ *corună*, ~ *crăiască*, ~ *de Svântă Marie*, ~ *foiască*, ~ *gușată*, ~ *iernatică*, ~ *mușcătariță*, ~ *pădureață*, ~ *popească*, ~ *știră*, ~ *ursească*).

Pentru cercetătorul interesat de problema formării cuvintelor în limba română, în general, și în limba română veche, în special, *Dictionarium valachico-latinum* este o importantă sursă pentru extragerea materialului lexical, prin prezența unui număr mare de derivate și compuse. În cadrul derivării sufixale, deosebit de productive par a fi, pentru acea vreme, sufixele *-ame* (*grosame*, *lotrame*, *poedestrume*, *prostame*), *-an* (*coian*, *colțan*, *gropan*, *pitană*), *-ăciune* (*dezmerdăciune*, *împutăciune*, *împutăciune*, *secăciune*, *slutăciune*), *-ătură* (*împăcătură*, *înțelesătură*, *înfrânătură*, *scăpătură*, *spălătură*, *spândzătură*, *temătură*, *ucisătură*, *vădzătură*, *zbătătură*), *-eț* (*mărgenareț*, *săcuiet*, *unghet*, *verdeț*), *-oni* (*aconi*, *broconi*, *lătureni*, *lotroni*, *lungoni*, *slugoni*, *văduhoni*), *-ură* (*arsură*, *mersură*, *ștersură*, *zmultură*), *-uț* (*crăiuț*, *păscuț*, *pielcuță*, *pieptuț*, *țăbluță*). Dintre derivatele cu prefixe, se evidențiază cele cu *ză-* aspectual, specifice Banatului (*zăuit*, *zăuitătură*, *zăuitător*, *zăuitatul*), însă cele mai numeroase sunt derivatele cu prefixul negativ *ne-* (*nebun*, *necurat*, *neharnic*, *nelăut*, *neputernic*, *nestins*, *neștiut*, *nevedenie*, *nevinovat*, *nezdravăn*). Prin derivare regresivă au rezultat cuvinte precum *cascul*, *măgăreț*, *poticnă*, *potroinic*, *proptă*, *răspândă*, *șpovadă*, *tocmă*, în vreme ce adjectivul *încuț* s-a format prin substituție de prefix din *descuț*. Procedeu compunerii stă la baza unui număr însemnat de denumiri de plante: *limba bouului*, *ochiul bouului*, *laptele cânielui*, *lemnul cânielui*, *iarbă creață*, *iarba șerpelui*, *iarba fierelor*, *iarba spurcilor*, *iarba mâției* etc. În ce privește conversiunea, se remarcă substantivizarea unor forme de supin: *așteptat*, *audzitul*, *biciculat*, *cercat*, *ieșit*, *înotat*, *secerat*, *turnat*, *urdinat*, *văitat*, *vomut*, *zburatul*.

Competența lingvistică remarcabilă a autorului dicționarului se relevă și prin scrupulozitatea cu care acesta a căutat să noteze familii întregi de cuvinte, grupate în jurul termenului de bază: *bun* – *bunețe* – *bunișor* – *bunăitate* – *îmbuna* –

îmbunare – *îmbunat*. Această competență îi oferă, în același timp, orientarea necesară în sesizarea relațiilor de sinonimie, ceea ce, la nivel lexicografic, are ca efect, pe de o parte, utilizarea aceleiași glose latinești pentru două sau mai multe cuvinte-titlu (*cadă* „*Cadus*” – *putină* „*Cadus*”; *praznic* „*Convivium*” – *uspeț* „*Convivium*”; *făt* „*Filius*” – *fecior* „*Filius. Puer*” – *fiu* „*Filius – cocon* „*Puer. Filius*” – *copil* „*Puer*”), iar, pe de altă parte, includerea câtorva termeni românești în cadrul aceleiași intrări, așa cum se întâmplă, de pildă, cu seria *codru, munte, pădure*.

Așa cum am precizat deja, *Dictionarium valachico-latinum* cuprinde și numeroase prime atestări, ceea ce îi sporește valoarea pentru istoria lexicografiei.

Cuvintele-titlu sunt înregistrate, în general, cu forma lor de bază. Astfel, substantivele sunt notate, de regulă, la nominativ singular, nearticulat (*cer – caelum*; *cerc – circulus*; *cenușă – cinis* etc.). Formele articulate apar, uneori, în cazul unor cuvinte create prin conversiune, pentru a le distinge de omonimele lor (din paradigma cuvântului de bază): *alergatul, ascuțitul, învârtitul, căutatul, scosul* etc. Pentru adjective, se indică adesea, alături de varianta de masculin, și cea de feminin, prin simpla indicare a desinenței specifice –*ă* (*lung, –ă – longus, a*). Verbele sunt înregistrate după model latinesc, respectiv la indicativ prezent persoana întâi singular (*alerg – curro*; *botez – baptiso*; *cresc – cresco*; *dau – do*; *văd – video*; *vin – venio*). O caracteristică ce reține atenția este înregistrarea, ca intrări separate, a formelor reflexive alături de cele active. În cazul acestora, echivalarea s-a făcut prin construcții pasive latinești: *acăț (applico) – acățu-mă (applicor)*; *boieresc (nobilito) – boierescu-mă (nobilitor)*; *chinuiesc (crucio) – chinuiescu-mă (crucior)*; *grozăvesc (deturpo) – grozăvescu-mă (deturpor)* etc. Unele dintre aceste forme-titlu sunt mai puțin obișnuite în limba română (*ciudescu-mă – miror*; *domnescu-mă – dominor*; *gingășescu-mă – delicatus reddor*; *lotrescu-mă – latro fio*; *popescu-mă – sacerdos consecror*; *păgânescu-mă – gentilis fio*; *turcescu-mă – turca fio*; *zăpușescu-mă – suffocor*), altele însă amintesc de structurile inverse din limba română veche și populară, structuri a căror valoare stilistică a fost exploatată în poezia populară, dar și în unele texte de factură religioasă (*căiescu-mă, închinu-mă, odihnescu-mă, plecu-mă, spovedescu-mă, svădescu-mă, svințescu-mă, veselescu-mă*).

Ca un amănunt extrem de interesant pentru începuturile lexicografiei românești, trebuie remarcată preocuparea pe care o manifestă autorul manuscrisului în direcția normării, prin distingerea între variantă (considerată nerecomandabilă și, ca atare, înregistrată fără glosă) și normă⁷, la care se face trimitere prin formula *vide* („vezi”), intrată de mult în metalimbajul lexicografic. Sunt vizate, în special, variantele fonetice: *svădescu-mă vide sfădescu-mă, svârșesc vide sfârșesc, svârșit vide sfârșit, svredel vide sfredel, zac vide dzac, zară vide dzară, zeamă vide dzeamă*.

⁷ E vorba, desigur, de norma variantei literare din zona Banatului, de la mijlocul secolului al XVII-lea.

*

Realizare filologică de înaltă ținută academică, ediția Chivu a primului dicționar al limbii române reprezintă o lucrare completă, ce valorifică o serie de cercetări anterioare consacrate editării manuscrisului (datorate lui B.P. Hasdeu, Gr. Crețu, N. Drăganu sau Fr. Király), dar, totodată, încununează o perioadă de aproape două decenii, în care profesorul Gh. Chivu a fost preocupat constant de problemele ridicate de editarea acestui dicționar.

Respectând cerințele unei ediții critice riguroase, volumul elaborat de Gh. Chivu pune la dispoziția cititorului actual nu doar transcrierea integrală a lexiconului și a facsimilelor după original, ci și o serie de informații utile pentru cunoașterea și utilizarea materialului lingvistic cuprins în *Dictionarium valachico-latinum*. În acest sens, comentariile făcute în note pe marginea transcrierii și a formei actuale a manuscrisului, indicele exhaustiv al cuvintelor, formelor, locuțiunilor și sintagmelor consemnate în dicționar, ca și cuprinzătorul glosar de cuvinte, forme și fonetisme dispărute din limba literară actuală sau păstrate dialectal completează firesc și util textul dicționarului propriu-zis, oferind, totodată, cititorului instrumentele necesare unei mai rapide și eficiente orientări în raport cu informația lingvistică existentă în acest dicționar. La acestea se adaugă, desigur, cele două studii introductive, ce oferă reperele filologice și lingvistice esențiale în lămurirea unor probleme privind datarea, localizarea și paternitatea lexiconului, precum și în stabilirea însemnătății acestuia pentru istoria limbii române și pentru evoluția vechiului scris literar românesc.

Cât privește „tehnica” realizării ediției propriu-zise a dicționarului, sunt de menționat câteva aspecte. Astfel, în reproducerea textului, s-a apelat la transcrierea interpretativă a cuvintelor românești, în schimb cuvintele și sintagmele latinești sau maghiare utilizate pentru glosare au fost notate cu aceeași grafie ca în manuscris. Pentru o mai ușoară identificare, cuvintele românești (care nu ocupă întotdeauna prima poziție în cadrul unei intrări) au fost culese cu aldine. Greșelile de scriere au fost emendate, în vreme ce literele omise au fost recuperate între paranteze ascuțite (< >). Adnotările ulterioare, care nu aparțin autorului lexiconului, au fost evidențiate de editor prin subliniere, iar porțiunile deteriorate sau indescifrabile au fost culese între paranteze drepte ([]).

Ordinea articolelor o reproduce pe cea din original, de unde și anumite diferențe față de ordinea alfabetică actuală, diferențe ce rezultă, pe de o parte, din caracterul de text nedefinitivat al dicționarului, iar, pe de altă parte, din utilizarea sistemului ortografic maghiar, în care unele grafeme au o valoare diferită de cea din scrisul românesc actual. Pentru a facilita consultarea textului editat și a ușura lectura notelor și a indicelui, autorul ediției a optat pentru numerotarea intrărilor din dicționar.

Publicarea, în ediție critică modernă, a primului dicționar original al limbii române este un act de cultură semnificativ și o realizare de excepție în domeniul

filologiei românești. Document de valoare lingvistică, istorică și culturală (în sens larg) incontestabilă, *Dictionarium valachico-latinum* reprezintă nu doar cea dintâi lucrare lexicografică românească cu bază limba română, ci și cel mai bogat text dintre scrierile românești apărute până la anul 1700, constituind totodată, pentru specialiști, o sursă neprețuită de cunoaștere a istoriei limbii române, în unitatea, dinamica și varietatea ei.

Dincolo de valoarea intrinsecă a acestui dicționar se află calitatea excepțională a ediției, care reușește cu prisosință nu doar să pună în evidență întreaga importanță pe care o prezintă textul *Anonimului* pentru lingvistica și filologia românească, ci și să faciliteze contactul unui număr cât mai mare de cititori cu informațiile prețioase cuprinse în manuscris, fie că e vorba de specialiști (filologi, istorici ai limbii române, dialectologi, lexicografi) sau doar de cititori interesați de vechea cultură românească. Putem afirma deci, pe bună dreptate, că, prin ediția îngrijită de profesorul Gh. Chivu, asistăm astăzi la o adevărată repunere în circulație a unui text de patrimoniu – *Dictionarium valachico-latinum*.

Universitatea „Dunărea de Jos”, Galați
Str. Domnească, nr. 47